

Karagöz Oyunlarında Zeybek Tipi

Aynur Koçak*

Özet: Osmanlı toplum yapısı içinde 19.yüzyılda ortaya çıkan zeybekler, o dönem insanının ilgiyle izlediği "Karagöz"-gölge oyunlarına da yansımış ve bu oyunlar içinde "efe" ve "zeybek"lere yer verilmiştir. Oyunlardaki zeybek, iri cüssesi ve kendine özgü giysisi, konuşması ile dikkati çeker. Asıl amacı güldürmek olan bu gölge oyununda "zeybek" ve "efe" de diğer tipler gibi, çeşitli yönlerinin abartılmasıyla seyirciyi eğlendirmeyi başarmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karagöz-gölge oyunu, Zeybek, Mizah.

"Eğilmez başın gibi
Dağlar bulutlu efem
Gökler yoldaşın gibi
Sana ne mutlu efem"

Giriş

Halk edebiyatı alanında çalışan araştırmacılar¹ Türk seyirlik oyunlarına ayrı bir bölüm ayırmış ve bir çoğu halk tiyatrosunu üçlü bir tasnife tâbi tutmuştur: "Meddah", "Orta oyunu" ve "Karagöz". "Karagöz", olaylardan komedi yaratma gücü, dram yaratma yeteneğinden daha üstün olan Türk halkının bir zekâ ürünü olarak görülür (Sevilen, 1990: 5). Karagöz, diğer halk komedileri gibi, Türk halkının bu

* Yrd. Doç.Dr. Aynur Koçak, *Kocaeli Üniversitesi* Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde öğretim üyesidir. Not: Bu çalışma *Muğla Üniversitesi* (Muğla 2002) "Zeybek Kültürü" adlı sempozyumda bildiri olarak sunulmuştur

¹ Meselâ Saussey, Kunos, Jacop bunlar arasındadır. Geniş bilgi için bk. Pertev Boratav, "Türk Halk Temaşası", *Yücel*, I Meddah (Mayıs), III Karagöz (Haziran), III Orta Oyunu (Ağustos) 1940; Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Temaşası, Meddah Orta Oyunu*, İstanbul 1942; Tasnifi dörde çıkarıp buna "Kukla"yı da ekleyenler bulunmaktadır. Bk. Metin And, *Karagöz Kitabı*, Hazırlayan: Sevengül Sönmez, Kitabevi, İstanbul 2000, s.21

zekâ ve yeteneğinin sahneye yansımalarının ve bir sanat olarak ölümsüzleşmesinin ifadesidir. Bu gölge oyununun sosyo-kültürel olgu ve yapısı, toplumda eğlence yolu ile olumlu yönde asırlar boyunca sürdürülmüştür (Arısoy, 1977: 46). Osmanlı toplum yapısı içinde belirli bir dönemde ortaya çıkan zeybeklerin, gene o dönem insanının ilgiyle izlediği “Karagöz” oyunlarına yansımaması düşünülemezdi. Gerçekten, “Karagöz” oyunları içinde “Efe” ve “zeybek”lere de yer verilmiştir.

“Efe” sözcüğü, halk arasında “kabadayı” anlamında ve çoğunlukla “sert, cesur, kahraman, sevilen tipler” için kullanılmaktadır (Şapolyo, 1989: 83; Taranç, 1988: 17). Özellikle Ege bölgesinde “zeybek” sözü, mecazî anlamda “*ele avuca sığmayan adam*” demektir (Özboyacı, 1989: 89). Aynı zamanda zeybek, cesaret, akılcılık, dürüstlük, mertlik gibi halkın özlemi ve tutkusu olan vazgeçilmez niteliklerin bir simgesi olmuştur (Karademir, 1989: 103). Devlet katında ise zeybek, meşru otoriteye meydan okuyan bir eşkıyadır.

Karagöz oyunlarının temel işlevi seyirciyi güldürmektir. “*Safdıllık, ukalâlık, dalkavukluk, hasislik, kurnazlık, sahte kahramanlık, apaşlık, menfaat düşkünlüğü vb. gibi, büyük insanlık komedisi’nde devamlı gülünç sahneler yaratan her insan hâli, Karagöz perdesinin de renkleri, şekiller, ışıklar ve gölgeler içinde resmettiği hayat çizgileridir*” (Sevilen, 1990: 6).

Bu noktada sorulması gereken soru şu olmalıdır: Devlet katında, meşru otoriteye karşı baş kaldırmış “isyancı” veya “eşkıya”, halk katında ise yer yer “hak arayan kahraman” olarak görülen “zeybek”, nasıl oluyor da Karagöz oyunu içinde seyirciyi güldüren bir tipe dönüşebiliyor? Ancak buna cevap vermeden önce, zeybeğin Karagöz tipleri arasında ne zaman katıldığı, hangi oyunlarda yer aldığı, bu oyunlarda nasıl bir tipi oluşturduğu sorularına cevap aranmalıdır. İşte bu çalışmada, sorulara cevap bulunmaya çalışılacaktır.

1. Zeybek Tipi Karagöz Oyunlarına Ne Zaman Dahil Edilmiştir?

Karagöz oyunlarının yaratıcısı “Hayalî”ler, buldukları siyasal, sosyal ve kültürel çevreden etkilenmiş ve eserleriyle yine o çevreyi etkilemiş sanatçılardır. Burada akla gelebilecek ilk soru, acaba Hayalî, “zeybek” tipini oyunlarına ne zaman dahil etmiştir?

Kesin bir tarih verilememekle birlikte, efe ve zeybek tipinin Karagöz oyunlarına 19. yüzyılda girdiği söylenebilir. Özellikle II. Abdülhamit dönemi sonlarına doğru Karagöz oyunlarında *Aydınlı Efe (Zeybek)* tipi görülür. Hayalilerin, oyun kahramanlarını canlandırırken, büyük ölçüde çevrelerinden etkilendikleri ve tiplerini o günün yaşayan insanları arasından seçtikleri hatırlandığında bu tespiti doğrulayan

tarihi olaylarla karşılaşılır.

Gerçekten de, 19. yüzyılda imparatorluk, bir yandan bağımsızlıklarını ilan eden Balkan uluslarıyla uğraşırken, öte yandan içerde durumlarından hoşnut olmayan kesimlerin kişisel ya da toplu isyanlarıyla çalkalanmaktadır. Rumeli ve İstanbul'da, daha demokratik bir yönetim isteyen asker-sivil aydınlar gizli örgütler oluşturup dağa çıkmaktadır. Eşkıyalığın, toplumsal gerilimlerin ve karışıklığın olduğu dönemlerde gelişip yaygınlık kazandığı (Hobsbawn, 1995: 55) yolundaki sosyolojik tespite uygun olarak Rumeli'de ve aynı yıllarda Ege bölgesinde efe-zeybek isyanları baş gösterir. O dönem İstanbul folkloru, bu örgüt kahramanlarını anlatan zengin örneklerle doludur (Avcı, 2001: 97).

Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme devrinden itibaren devletin asayişini önleme konusundaki yetersizliği, sonucu belli olmayan uzun savaşlara girilmesi ve buna benzer nedenlerle zeybeklik kurumu halk tarafından benimsenmiş ve desteklenmiştir. O dönemde dağlarda gezen zeybeklerin sayısı da hayli artmıştır.² Efe ve zeybeğin de, aynı tarihsel kesit içinde Karagöz oyunlarında bir tip olarak yer alması kadar doğal bir şey olamaz.

II. Efe-Zeybek ve Tuzsuz Deli Bekir

Burada ikinci bir soru ile daha karşılaşılmaktadır: Acaba efe veya zeybek tipi Karagöz oyunlarında, diğer tiplerin yanında yeni bir tip olarak mı canlandırılmıştır, yoksa bazı yazarların söylediği gibi "*Tuzsuz Deli Bekir*" tipinin yerini mi almıştır?

Önce birinci ihtimal üzerinde duralım. Efe ve zeybeğin yer aldığı bir kısım oyunda aynı zamanda Tuzsuz Deli Bekir'e de rol verildiği görülmektedir.³ Örneğin; "Orman"⁴ oyununda zeybekler, yol kesen haydutlar ve hırsızlar biçiminde canlandırılır.

"Orman" ve "Kanlı Nigâr" gibi oyunlarda hem zeybekler ve hem de Tuzsuz yer almaktadır. Sabri Esat Siyavuşgil bu tipin Hayal oyunlarında bazen "Tuzsuz"un yerine perdeye çıkarıldığını söylemektedir. Yazar; "*Halk esprisi, bu aslı tarihe karışmış otorite sembolünü, (yani Tuzsuz'u) daha aktüel ve dolayısıyla daha reel modelle değiştirmek ihtiyacını duymuş ve bu suretle, İzmir-Aydın havalisinin, menki-*

² Zeybeklik, Teke (Antalya ve civarı) bölgesinden Hüdâvendigâr (Bursa) bölgesine kadar olan yerlerde; merkezi Aydın, Manisa, İzmir, Muğla olmak üzere Ankara'nın batısına kadar olan bölgelerde, özellikle Ege bölgesinde varlığını sürdürmüş, özgün bir yapıdır (Avcı, 2001: 213; Özbek, 1989; Pakalın 1993).

³ Bu çalışmada Karagöz oyun metinleri için Cevdet Kudret'in Karagöz I, II, III. Kitaplarından yararlanılmıştır.

⁴ Orman oyununun diğer adları, Düdükli Orman, Kır Kahvesi, Mataralı Orman'dır.

belerini yabancı memleketlere kadar yayılan efeleri, perde an'anesine uygun bir otorite sembolü haline gelmişlerdir" (Siyavuşgil, 1941: 168) demektir.

Bu konuda benzer bir yorum da Boratav'dan gelmektedir. Boratav'a göre, "Tiplerde uzun zamanların ağır ve hissedilmez etkisiyle oluşan değişiklikler de dikkat çekicidir. Karagöz oyunlarının en önemli folklorik özelliklerinden biri budur. Eski oyunlardaki "Tuzsuz"un yerine II. Abdülhamit zamanında Aydınlı Efe'nin geçmesi, bu senelerde Aydın'ın Çakırcalı tipinde meşhur haydut-efelerin halk üzerinde yaptığı büyük tesir düşünülürse, büyük bir anlam kazanır" (1982: 517).

Ancak Tuzsuz Deli Bekir tipinin yer almadığı, sadece efe-zeybek tipinin görüldüğü oyunlarda efenin sözleri ve dış görünüşü Tuzsuz'u andırır: Elinde, Tuzsuz gibi, her zaman kama ve kılıç vardır. Giyimine kırmızı ve yeşil renkler hâkimdir. Bazı oyunlarda Tuzsuz'un "karışık işleri düzene sokmak ve halletmek" biçiminde tanımlanabilen görevini üstlenir.

Her iki tipin sözleri ve tavırlarında da benzerlikler görülür: Tuzsuz Deli Bekir'in sık sık tekrarladığı bir ifade vardır: "Dağ başından duman, insan başından hal eksik olmaz!" (Kudret, 1969: 472). Efeler de birisine kızdıkları zaman: "Dağ başı dumansız olmaz/ Yiğit başı belasız olmaz" (Şapolyo, 1989: 83) derler. Herhalde bu ifade, kabadayılar arasında yaygın bir söyleyiştir.

"Orman" oyununda 1. Zeybeğin sözleri Tuzsuz'un ifadeleri ile birebir benzerlik gösterir. Oyunda, Karagöz ile 1. Zeybek şöyle konuşurlur (Kudret, 1969: 522):

"Karagöz:- Fukarayım efendim , bana acıyın efendim.

1. Zeybek:- Madem ki fukarasın seni fukaralıktan kurtarayım!

Karagöz:- Eksik olma efendim.

1. Zeybek:- Uzat kafanı!

Karagöz:- Ne olacak?

2. Zeybek:- Kafanı keseceğiz be!"

"Aptal Bekçi" oyununda da Tuzsuz, Karagöz ile benzer bir diyaloga girer ve Karagözün kafasını keserek onu pek çok dertten, diş ağrısı, baş ağrısından kurtaracağını söyler (Kudret, 1968: 77).

Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere 19. yüzyılda yaygınlaşan efe ve zeybekler Karagöz oyunlarında bir tip olarak Tuzsuz'un yerini almaya başlamışlardır. Dağlarda gezen zeybeklerin sayılarının artışına paralel olarak Karagöz oyunlarını oynatan Hayalîler de efe ve zeybek tipine oyunlarda yer vermişlerdir. Her iki tipin birlikte yer aldığı oyunlar hatırlandığında bu sürecin bıçakla kesilir gibi birden bire olmadığı, zaman içinde Tuzsuz tipinin, yerini zeybek ve efe tipine bıraktığı görülecektir.

III. Karagöz Oyunlarının Tipleri ve Zeybek-Efe Tipi

Karagöz oyunlarında yer alan zeybek-efe tipi üzerinde durmadan önce genel olarak Karagöz oyunlarının tipleri konusunda bazı temel bilgilerin hatırlanmasında yarar bulunmaktadır. Karagöz oyunlarındaki tiplerin asırlara dayanan kendilerine özgü tavırları ve her oyunda tekrarlanan klâsik üslûpları vardır. Bu tipler kusurları, zaaf-larıyla belirginleşir ve her tip, kendi gerçekliğiyle birlikte halkın yüzyıllardan beri onda bulunduğu veya ona yüklediği karakteristiği yansıtır. Oyunlarda taşradan gelen tipler kendi ağızları ile konuşur ve hayalî de asıl yeteneğini bunların taklidinde gösterir. Hayalî, kahramanların karakterini verebilmek için, onların “jestlerini” ve “seslerini” taklit etmek zorundadır.

Oyunlardaki tipler, insan mizacının öznel, somut ayrıntılı nitelikleri yerine, genel soyutlanmış özelliklerini yansıtır. Tiplerin karakterlerini tespit konusunda perde ile halk ruhu arasında tam bir denge vardır (Siyavuşgil, 1941: 193).

Karagöz oyunlarının tiplerine ilişkin değişik tasnif deneleri yapılmıştır (And, 1977: 460-462). Bu tasnif denemelerinin hemen hepsinde *Zeybek ve Efe*, Tuzsuz, Matiz, Sarhoş ve Külhanbeyi ile birlikte **kabadayılar ve sarhoşlar grubunda** yer alır (And,1977: 311-312; Sakaoğlu, 2002: 137).

Günümüze kadar ulaşabilmiş sayılı Karagöz metinleri içinde, efe ve zeybek'in yer aldığı oyunların sayısı bir elin parmakları kadardır. Bunlar “*Bursalı Leylâ*, *Kanlı Nigâr*, *Orman*” gibi kâr-ı kadîm oyunlar ile “*Eczahane*” adlı nev-îcâd oyunlardır.

Karagöz oyunlarında hem “zeybekler”, hem de “efe” olarak geçmektedir. Gele-neksel yapılarına bakıldığında zeybeklerden oluşan topluluğunun tamamına kendi deyimleriyle “çete”, bir bütün olarak çetenin içinde yer alan bireylere “zeybek”, çetenin başında bulunan öncülüğünü ve sorumluluğunu üstlenen zeybeğe “efe” denmektedir (Avcı, 2001: 13).

“Bursalı Sarı Efe”, Bursalı Leylâ ile Kanlı Nigâr oyunlarında ve “Uzun Efe”, İzmir Efesi ise “Orman” oyununda görülür. “Kambur Mehmet Efe”, kısa boyluluğu ve çelimsizliği ile bilinir. Hayli yaşlıdır. Sadece Ortaklar oyununda görülür (Göktaş, 1992: 65). “Adalı Zeybek”, oyun metinlerinde yer almamasına rağmen istenirse diğer kabadayı ve sarhoşların yer aldıkları Orman ve Mandıra oyunlarında çıkarılabilir (Göktaş, 1992: 73). Başında yana eğilmiş fes, omuz üzerinde bir ceket vardır. Lacivert pantolon ve uzun burunlu ayakkabıdan oluşan kıyafetiyle bir zeybek görüntüsünden çok bir kabadayı görünümündedir.

“Bursalı Leylâ” oyunu “kâr-ı kadîm” [klâsik] Karagöz oyunlarının başlıcalarından biri olan “Abdal Bekçi” oyununun bozulmuş ve kısalmış biçimi görünümün-

dedir. Her iki oyunun “fasıl” bölümünde, mahalleye gelen iki Zenne’nin Hacivat aracılığıyla bir ev tutmaları, kira pazarlığı etmeleri, Zennelerin belalısı Abdal Bekçi oyununda Sarhoş’un, Bursalı Leylâ oyununda Bursalı Sarı Efe’nin eve girmesi ve Karagöz’ün mahallede Beberuhi’leri (Arnavutları) toplayıp Sarhoş’u (Efe’yi) evden çıkarmaya çalışması konu edilmektedir. Ancak Abdal Bekçi oyununda Zenne’ler eve birtakım adamları daha (Çelebi, Tiryaki, Ak Arap) alırlar, böylece olay örgüsü ve dramatik gerilim zenginleşir. Bursalı Leylâ oyunu ise daha basit bir entrika üzerine kurulmuştur ve eve sadece Zeybek girmiştir. Bu oyun fasıldaki olayların azlığı yüzünden kısalmış, oynanış sırasında belli bir zamanı doldurmak için, “Muhavere” bölümüne iki tane “ara muhavere”si eklenmiştir.

“Kanlı Nigâr” oyununda efe tipinin adı “Bursalı Sarı Efe”dir. Bu oyununda hem Tuzsuz, hem de Zeybek yer alır. Tuzsuz, bu oyunda Hacivat, Karagöz ve Çelebi gibi Kanlı Nigâr’ın oyununa gelir, Nigâr’ın evinden çıplak bir şekilde dışarı atılır. Bütün kahramanların elbiselerini Nigâr’ın elinden ancak Zeybek, Bursalı Sarı Efe kurtarır. Kanlı Nigâr’ın oyununa sadece o kanmaz ve Nigâr’ı bir tek o korkutur.

“Orman” oyununda zeybekler yol kesen haydutlardır, hırsızlardır. Orman oyununun diğer adları, Düdüklü Orman, Kır Kahvesi, Mataralı Orman’dır. Bu oyunda zeybekler üç kişidir. Birinci efe, Uzun Efe’dir. Diğerlerinin adları belirtilmemiştir. Bu oyununda Tuzsuz da yer almaktadır. Bu oyunda Tuzsuz zeybeklerin hakkından gelir:

Deli Tuzsuz: - Teslim olun! Sonra iş fenaya varır!

1. Zeybek: - Olduk! Hem de cezamızı bulduk!

“Eczahane” oyununun sonunda şarkıyla veya velvele ile “zeybek” gelir. Hekimlik yapmaya kalkan Karagöz yaşlı bir hastanın kolunu, bacağına koparır. Bazı kaynaklarda Matiz, bazılarında ise Zeybek sahneye gelir ve bu duruma çok öfkelenir. Sonunda iş tatlıya bağlanır.

Efe ve zeybek tipi Karagöz oyunlarında nasıl canlandırılmaktadır? Oyunlardaki bu tipleri seyirci hangi özellikleriyle tanıyabilmektedir? Karagöz tiplerinin tanımları dört ayrı açıdan ele alınabilir: Bir tipin (i) görünüşü ve dış özellikleri, (ii) konuşmaları, ses ve telâffuzları, (iii) davranışları, hareketleri, tavırları ve (iv) başkalarının o kişi hakkındaki değer yargılarıdır (And, 1977: 291).

(i) *Görünüşleri ve Dış Özellikleri*: Karagöz oyunlardaki tipler hep belli şekillerde giyinirler. Bu kılık, giyim kuşam, o tipin geldiği yerin, toplumsal sınıfının, yöresel özelliklerini taşır. Ayrıca o tipin alışkanlıklarını, uğraşını, özelliklerini de belirtir (And, 1977: 291).

Zeybeklerin kendilerine özgü özel giyim tarzları ve giysileri, gelenekleri, oyunları, töre ve törenleri vardır. Zeybek giyimi, yapımı birkaç kişiyle aylarca süren, ustalık, incelik ve emek isteyen, bir hayli pahalı, ilk anda insanda saygı ve çekingenlikle birlikte ürperti uyandıran, insana heybet kazandıran, gösterişli ve ilginç özellikleri bulunan özel bir giyim tarzıdır (Sipahi, 1975: 344-346). Gösterişli olmasının kendine özgü nedenleri olmalıdır (Avcı, 2001: 185). Efe giysisinin 40 altına mal olduğu söylenir. Geleneksel Anadolu erkek giysileri içerisinde en görkemli olanı herhalde efe giysisidir (Yavi, 1989: 82). Zeybek ve efelerin giydiği kıyafetler en orijinal ve bozulmamış şekliyle 19. yüzyılda görüldüğü için örnek olarak o dönemin kıyafetleri esas alınmaktadır. Bu kıyafette üç parça büyük ölçüde dikkati çeker: Başa giyilen börk, kuşak ve don (Türkoğlu, 1989: 34).

Zeybek ve efe giysileri konusundaki bu temel bilgiler ışığında efe ve zeybek'in yer aldığı oyunlara bakıldığında benzerlik bulunduğu görülecektir. Karagöz oyunlarında efeler, heybetli görünüşleriyle, eşkıya efsanelerinin temsilcileri olarak buraya girerler. Bunların giyimi şöyledir: Kısa topuz şalvar, yün örme tozluk, kırmızı yemeni, belde Trablus kuşak, uzun bir bıçak, başta yüksek fes, üzerinde Trablus işi sarık sarılıdır. Ayrıca sırtında bir cübbe, omzunda ise bir tüfek vardır (And, 1977: 314).

Bursalı Leylâ oyununda kendi kıyafetini Bursalı Sarı Efe şu şarkısı ile tasvir eder (Kudret, 1968: 289):

Efeyim takarım kulaklı bıçağı
Merd olurlar Aydın'ın uşağı
Hangi efe sarmaz hangi yiğit sarmaz
Tarabulus kuşağı Tarabulus kuşağı

Bu şarkıda efelerin giyim kuşamıyla ilgili bazı detaylara yer verilmiştir: Örneğin Efenin silahı “kulaklı bıçak”tır ve bu bıçak silahlığa konur. Kasıkla göğüs arasında, şal kuşak üzerine deriden yapılmış bir “silahlık” bağlanır. Silahlık sarmamış kişi zeybek olamaz. Ayrıca silahlıkta iki okka kadar eski temiz yün yapağı bulunur ve bu yapağı şayet efe yaralanırsa kullanılır. Silahlığa “kulaklı bıçak” (saldırma, kaba) ve “pala” veya “yatağan” denen eğri kılıç geçirilir.

Bel ve karın üzerine önce bir “yorgan kuşak” sarılır, arkaya bel üzerine genellikle bir de ufak pamuklu yastık yerleştirilir. Bu kuşağın üzerine de “Trablus (Tarabulus) kuşağı” sarılır (Noyan, 1989: 29).

(ii) *Konuşmaları, Ses ve Telâffuzları:* Oyunlarda her tipi tanıtıcı işaretler arasında tipe özgü “müzik”, “türkü” ve “dans”lar vardır. Tipler perdeye çıkarken çalınan ezgiden, söylenen türküden okunan şiirden o tipi hemen tanıtabilir. Bursalı Leylâ

oyununda zeybek şu şarkıyı söyleyerek gelir (Şarkı: *Nihavend Edhem Efendi*; Kudret, 1968: 289):

Efeyim severim ben zevk ü sefayı
Gam bilmem ne imiş attım ben cefayı
Hangi efe sevmez hangi yiğit sevmez
Su başında sefayı su başında sefayı

Efe, Kanlı Nigâr oyununda ise şu şarkıyı söyleyerek perdeye çıkar:

Sarı efe şu yerlerde yaslanır
Çiğ vurdukça top zülflerin ıslanır
Deli gönül bir gün olur uslanır
Çiy vurdukça top zülflerin ıslanır⁵

Karagöz oyunlarında kişilerin konuşması onları tanımanın en önemli yoludur. Çünkü bu oyunlarda “taklit” başlıca çatışma ve kişileştirme yöntemi olarak bu oyunların öğelerinden biridir. Bu sanat geleneğinde “taklit” sözcüğü hem “temsil” anlamını almıştır; hem de sanatçının çeşitli ağızları, tipleri aynen canlandırılması anlamında kullanılır. Bu oyunlarda konuşmanın yeri çok önemlidir. İmparatorluğun çeşitli yerlerinden gelen kişiler Türkçe’yi geldikleri yerin ağızıyla konuşurlar. Bu ağız, olağan Türkçe’yle karşıtlık yaptığı ölçüde hem bir güldürme yöntemidir, hem de kişiyi tanımaya yarar.

“Zeybek: - (nara atar) Üleen!
Karagöz: - (içeriden) Gök gürlüyor galiba”.

.....

“Zeybek: - (lakırdıyı uzatarak söyler) Ülen kahbe nalları! Şinci Bursa’dan geldin de gurtuldun mu zannediyon?”

(iii) *Davranışları, Hareketleri, Tavırları*: Oyunlarda tipi tanımanın bir yolu da onun davranışları, hareket ve tavırlarıdır. Bursalı Sarı Efe perdeye çıkarken söylediği şarkısında kabadayılığını dile getirir. Efe, Kanlı Nigâr oyununda korkusuzca tavırlar sergiler. Aptal Bekçi oyununda da onun kabadayıcı tavırlarına rastlanır. Eczahane oyununda da Karagöz’ü korkutur.

⁵ Türkünün aslı şöyledir: Sarı zeybek şu dağlara yaslanır / Yağmur yağar silahları ıslanır / Bir gün olur deli gönül uslanır / Yazık olsun Telli-Doru şanına / Eğil bir bak mor cepkenin kanına / Şu dağları yine duman бүрүdü / Üç yüz atlı beş yüz yayan yürüdü / Sarı Zeybek şu cihanda bir idi / Yazık olsun Telli-Doru şanına / Eğil bir bak mor cepkenin kanına

* "Efeyim takarım kulaklı bıçağı

Merd olurlar **Aydın'ın uşağı**"

* "Efeyim severim ben zevk ü sefayı"

* Zeybek: - **Ülen** siz gorkmayın! Ben **şinci** gider onların golunu keserin. (gelir) **Ülen** kimdi o kapının önünde **zıbkıdıraan?** (durmak)

.....

Zeybek: - **Ulan** açın gapıyı!

(Kapıyı açarlar.)

Kanlı Nigâr: - Buyurun efendim!

Zeybek: - (Kapıyı çalar, İçerden.) **Ulen**, Ganlı Enginar! Vir bakayım şunların çaputlarını!

Zeybek: - Ulen! Ben buyurun muyurun bilmen, virin çaputlarını!

Zeybek - "**Bursalı sarı efe**" derle bana. (Bursalı Leyla)

(iv) *Başkalarının O Kişi Hakkındaki Değer Yargıları:* Oyunlardaki diğer tiplerin efeyle ilgili ifadeleri de onu tanımamıza yardımcı olmaktadır. "Kanlı Nigâr" oyununda "Hacivat: - "Baksana "**yiğidim, şehbazım!**" diye seslenir. Kanlı Nigâr'da pek çok erkeğin kıyafetlerini alıp kendilerini sokağa bırakan Nigâr, son olarak gelen Bursalı Sarı Zeybek'ten korkarak bütün kıyafetleri geri verir.

Kanlı Nigâr:- (İçeriden.) Amanın kızlar! "**Bursalı Sarı Efe**" geldi, iş fena!

.....

Karagöz:- **Zorlu geldi Sarı Efe.**

III. Efe ve Zeybek Tipi Neden Güldürür?

Karagöz'de en büyük çatışma, gerilim kişilerin birbirleriyle anlaşamamalarından çıkar. Karagöz Hacivat'ı anlamaz, Türkçe'yi bozuk konuşan Rum, Yahudi, Laz gibi "taklit"lerin hiçbirinin ne dediği anlaşılmadığı gibi Kekeme, Tiryaki de özelliklerinden ötürü öteki kişilerle anlaşamazlar. Gerçi dil bu kişilerin özelliklerini vermeye yararsa da, bu görevi çok önemsizdir. Önemli olan dilin kendi başına bir konu olmasıdır. Seyirciyi dürtükleyen, sürükleyen, onu yadırgatan, tedirgin eden anlamsız uyumsuz sözler, uydurma deyişler, uyumsuz sözlerle kendi başına nesnedir, hatta oyunun her şeyidir. Oyunlarda kişilerin arasındaki anlaşma güçlüğü ve bunun yarattığı gerilim ve sonuçta **gülme** sadece "ağız" ve "dil" özelliklerinden kaynaklanmamakta, "dil sakatlıkları" ya da "anlayış kıtlığı"ndan, "aptallık"tan da meydana gelmektedir.

Bir millete ait fertlerden her biri, o milletin oluşturduğu hayat içerisinde "ruh" ve "zihin" bakımından "uyumsuzluk", "dikkatsizlik" ve "bedence uygunsuz hare-

ket” görünce, tepkisini “gülmek” tarzında ortaya koyar (Tural, 1993: 117). İnsana önceden hiç rastlamadığı bir durum, bir davranış şekli, bir giysi tuhaf gelir, şaşırır. Kendi kültüründe rastlamadığı bu durum onun için uyumsuz bir şeydir. Günlük hayatta hiç kullanmadığı bir kelimeyle karşılaşan insan şaşırır, bu uyumsuzluk da gülmeye neden olur. Çünkü ortaya bir uyumsuzluk çıkmıştır. Kapalı bir toplumda o kültüre sonradan giren bazı unsurlar kolay kabul edilmez ve bunlara sıklıkla tepki gösterilir. Öz kültürü içinde önceden karşılaşmadığı bir unsuru halk benimsemez ve o unsura karşı önce bir tepki gösterir. Kültüre uyum sağlayamamış bu unsur sırtır ve bu uyumsuzluk da gülmeye neden olur.⁶

Gülme üzerine her disiplin, kendine göre bir yaklaşım sergilemiş, çeşitli teoriler ortaya atmıştır. Bu teoriler felsefi ve edebî teoriler, modern psikolojik teoriler gibi genel olarak alanlara göre sınıflandırılabilir gibi, gülmeyi açıklayan görüşleri esas alıp “Üstünlük Teorisi”, “Rahatlama Teorisi”, “Uyumsuzluk Teorisi” olarak da sınıflandırılmıştır.

Oyunlarda Efe, zeybek en cüsseli tipler olarak perdeye yansır. Diğer tiplere göre boyunun uzunluğu ve heybeti ile dikkati çeker. Ancak bu tip çok akıllı ve zeki bir tip değildir. Burada oyunların asıl işlevi güldürmek olduğuna göre, iri yarı fakat kafası az çalışan olarak sergilenen bu tipteki zıtlığa seyirci gülmektedir. Zeybek Aydın ve Bursalı’dır. Tuzsuz’un tehditle kurduğu otorite, Zeybek’te görünüş vasıtasıyladır.

Karagöz oyunlarında İstanbul halkı taşradan gelen ve İstanbul Türkçe’sini konuşmayan veyahut kendi dillerinin etkisiyle Türkçe’yi iyi telaffuz edemeyen insanların konuşmalarını, tavır ve hareketlerini gülünç bulur. Anadolu’da izlenen Karagöz’de ise halk, İstanbul Türkçe’sini çok kibar bulur ve buna güler (And, 1977: 310). Kastamonu’da Kastamonu ağzının kurala uygun olduğu kabul edilip İstanbul ağzıyla alay edilmiştir. Efe’nin Aydın ağzını konuşması da İstanbul seyircisine uyumsuz gelecektir ve bu da onları güldürecektir.

Zeybeklerin ve efenin anlayış kıtlığı, cüssesine rağmen korkaklığı ve farklı bir ağızla konuşması seyircide üstünlük duygusunun oluşmasını sağlar ve bunun hazırla da gülme olayı gerçekleşir.

Sonuç olarak yiğitliğin simgesi olan “efelik” ve “zeybeklik”, Karagöz oyunla-

⁶ 16. yüzyılda Sir Philip Sidney, gülmenin hemen her zaman kendimizle ve genellikle doğayla uyum içinde olmayan şeylerden doğduğunu ileri sürer. W.Hazlitt’e göre gülünç uyumsuzun özüdür. J. Priestley de gülmenin karışıklığın algılanmasından doğduğunu düşüncesindedir. 20. yüzyıla doğru filozoflar uyumsuzluk ve aykırılık ilkesini gülünçün temel ögesi olarak görmeye başlamışlardır (Sokollu, 1979; Türkmen, 1999).

rında da yer alır. Bu gölge oyununda tipler, güldürü öğeleri katılarak sahneye çıkarılır. Bilindiği gibi, Türk halkının, olaylardan komedi çıkartma yeteneği, dram yaratma yeteneğinden daha üstündür.

Karagöz oyunlarının sadece ikisinde *efe* ve iki oyunda da *zeybek* tipine yer verilmiştir. Bu tip ve tipler sayesinde “zeybek kültürü”, gösterişli kıyafetleri, tavırları, türkülerıyla perdeye yansımıştır.

Oyunlarda Tuzsuz’un yerine zaman içinde efenin geçtiği konusunda ise, her iki tipin birlikte yer aldığı oyunlar hatırlandığında bu sürecin bıçakla kesilir gibi birden bire olmadığı, zaman içinde Tuzsuz tipinin, yerini Zeybek ve Efe tipine bıraktığı söylenebilir.

Zeybek ve Efe tipi, bu oyunlara hem korkak, hem de çok cesur ve akıllı olarak yansımıştır. Örneğin *Kanlı Nigâr* oyununda Hacivat’tan dahi akıllı ve Tuzsuz’dan bile cesurdur. Bursalı Leylâ’da bir kabadayı olarak canlandırılmakla birlikte Arnavutlardan korktuğu görülür. Orman oyununda ise, yankesici haydutlar olarak perdedeki yerlerini alırlarken, bu haydutlar her nasılsa Tuzsuz’dan korkarlar.

Bir komedi olan Karagöz oyunlarında zeybek ve efenin seyirciyi güldürmesi, gülmenin üstünlük, uyumsuzluk kuramlarıyla açıklanabilir.

Abstract: The "Zeybek"s that first appeared in the Ottoman social structure in the 19th century, were reflected in the "Karagöz"-shadow theatre followed with interest at that time, and "efe" and "zeybek" were given prominent place in these plays attract attention by his massive build, his special attire and his speech. "Zeybek", "efe" and others characters were successful in making the audience laugh by exaggerating certain of their traits in these shadow theatre plays, the real aim of which in to entertain people.

Key Words: Karagöz-Turkish shadow theatre, Zeybek, Humour.

Kaynakça

- AND, Metin (1985). *Geleneksel Türk Tiyatrosu*, İstanbul: İnkılâp.
- AND, Metin (1977). *Dünyada ve Bizde Gölge Oyunu*. Ankara: İş Bankası Yayınları.
- ARISOY, Süleyman (1977). "Karagöz ve Folklor", *I. Uluslar arası T.F.K. Bildirileri*, Cilt III içinde. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi

- AVCI, Haydar (2001). *Zeybeklik ve Zeybekler, Bir Başkaldırı Geleneğinin Toplumsal ve Kültürel Boyutları*, Verlag Anadolu, Germany
- BORATAV, Pertev Naili (1991). *Folklor ve Edebiyat II*. İstanbul: Adam (2. Basım).
- DEMİRSİPAHİ, Cemil (1975). *Türk Halk Oyunları*. Ankara: İş Bankası Yayınları.
- GÖKTAŞ, Uğur (1992). *Dünkü Karagöz*. İzmir: Akademi.
- HOBBSAWN, Eric (1995). *Sosyal İsyancılar* (Çeviri: N. Doğru). İstanbul: Sarmal (2. Baskı)
- KARADEMİR, Abdurrahim (1989). "Dünden Bugüne Zeybekler ve Oyunları", *Efeler, Kökenleri, Eylemleri, Töreleri, Dansları, Giysileri* (Hazırlayan: Ersal Yavi) içinde. Aydın: Aydın Valiliği Özel İdaresi Yayınları.
- Karagöz Kitabı* (2000), (Hazırlayan: Sevgül Sönmez), İstanbul: Kitabevi.
- KUDRET, Cevdet, *Karagöz*, I (1968), II (1969), III (1970), Ankara: Bilgi.
- MORREAL, John (1986). *Gülmeyi Ciddiye Almak: İris Mizah Kültürü*, İstanbul.
- ÖZBEK, Mehmet Avni (1986). "Zeybek" *İslâm Ansiklopedisi* Cilt 13 içinde, İstanbul: MEB Yayınları.
- ÖZBOYACI, İsmail (1989), "Ege'de Zeybek Giyimi ve Kışlık Olarak Kullanılan Aba", *Efeler, Kökenleri, Eylemleri, Töreleri, Dansları, Giysileri* (Hazırlayan: Ersal Yavi) içinde. Aydın: Aydın Valiliği Özel İdaresi Yayınları.
- PAKALIN, M. Zeki (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü*, Cilt III. İstanbul: MEB Yayınları.
- RİTTER, Helmut (1977). "Karagöz", *İslam Ansiklopedisi* Cilt 6 içinde. İstanbul: MEB Yayınları.
- SİYAVUŞGİL, Sabri Esat (1941). *Karagöz: Psiko-Sosyolojik Bir Deneme*. İstanbul: Maarif Matbaası.
- SİYAVUŞGİL, Sabri Esat (1961). *Karagöz: Its History, Its Characters, Its Mystical and Satirical Spirit*, İstanbul: MEB yayınları.
- SOKOLLU, Sevinç (1979). *Türk Tiyatrosunda Komedyanın Evrimi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ŞAPOLYO, Enver Behnan (1989). "Efe, Zeybek, Kızan...Yaşayış ve Âdetleri", *Efeler, Kökenleri, Eylemleri, Töreleri, Dansları, Giysileri* (Hazırlayan: Ersal Yavi) içinde. Aydın: Aydın Valiliği Özel İdaresi Yayınları.
- TARANÇ, Berrak (1988). *Ege Bölgesinde Yaşayan Halk Müziği Ezgileri, Zeybekler ve Elli Altı Ezginin Çeşitli Yönleriyle Kataloglanması*. İzmir: Ege Üniversitesi Türk Musikisi Konservatuarı Yayınları.
- TURAL, Sadık (1993). *Edebiyat Bilimine Katkıları*. Ankara: Ecdad Yayınları.
- TÜRKMEN, Fikret (1999). *Nasrettin Hoca Latifelerinin Şerhi (Burhaniye Tercümesi): Transkripsiyon, İnceleme, Metin*, İzmir: Akademi Kitabevi.